

PALEO- AKTUEEL

5

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1994, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: opgraving te Noordbarge met de plattegrond van een boerderij uit het eind van de ijzertijd

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0420 0

PALEO-AKTUEEL

5

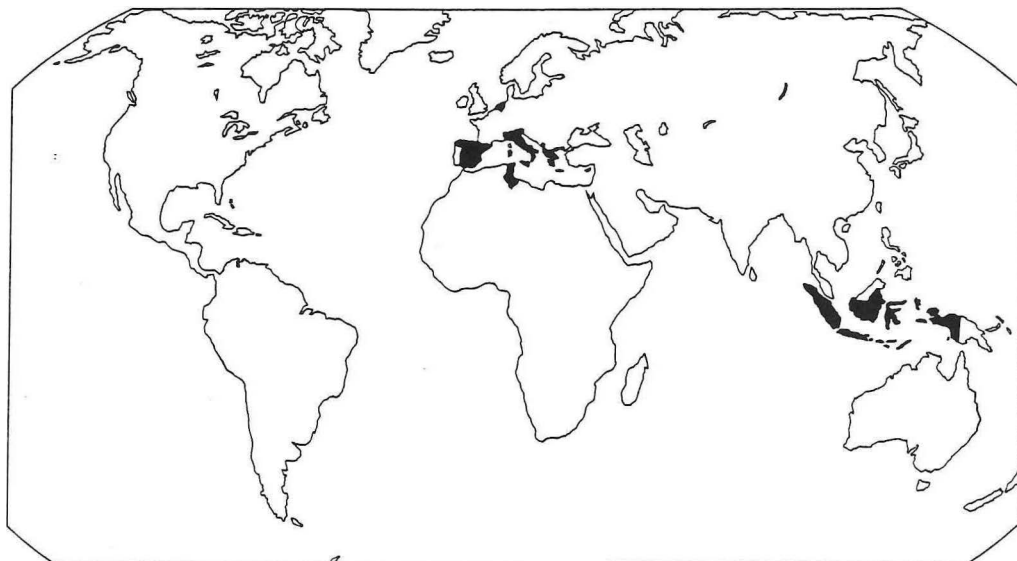
redactie

Mette Bierma
Otto H. Harsema

Archeologisch Centrum

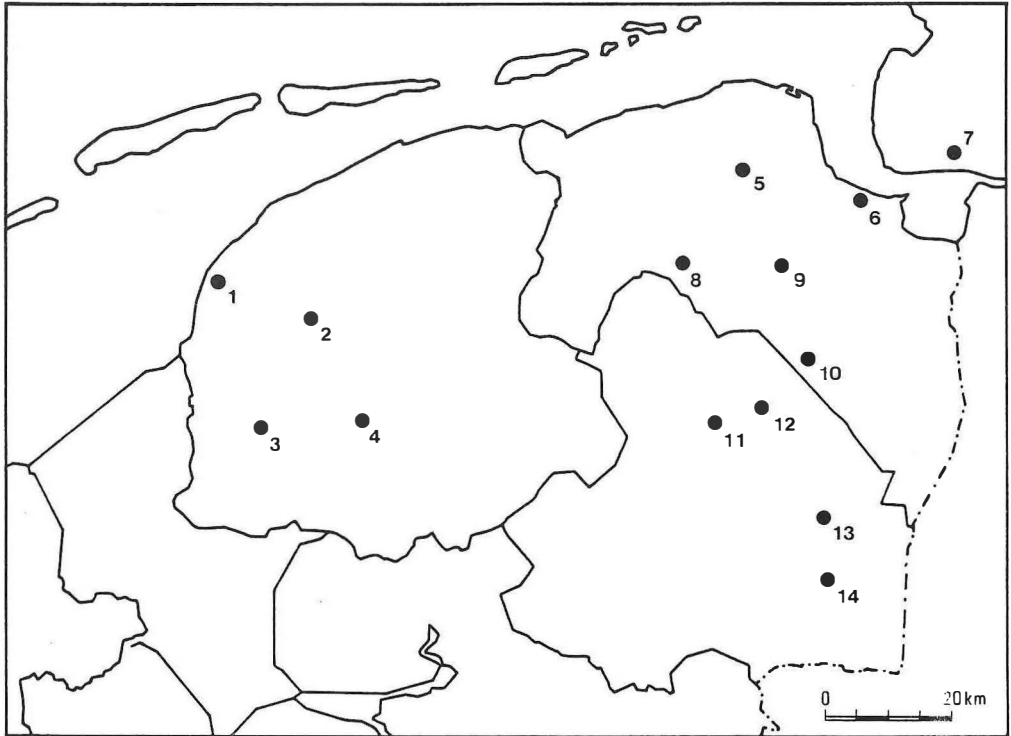
Groningen, 1994

In deze aflevering: Albanië, Duitsland, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland, Spanje en Tunesië.

In deze aflevering uit Noord-Nederland en Noord-Duitsland:

1. Wijnaldum; 2. Lions; 3. Oudega; 4. Akmarijp; 5. Westeremden; 6. Heveskes; 7. Emden;
8. Groningen; 9. Slochteen; 10. Wildervank; 11. Ballo; 12. Gieten; 13. Exlo; 14. Noordbarge.

INHOUD

J.R. BEUKER & M.J.L.Th. NIEKUS Het midden-paleolithicum van Noord-Nederland	9
R.H.P. LUTGERINK Warme ijstijden ?!	11
G.-J. BARTSTRA Postmodern naar Pompanua	14
M.J.L.Th. NIEKUS & D. STAPERT Een vindplaats van de overgang laat-paleolithicum/mesolithicum bij Oudega (Fr.)	17
G.R. BOEKSCHOTEN & D. STAPERT 'Rings & sectors': een computerprogramma voor ruimtelijke analyse	22
G.L.G.A. KORTEKAAS & M.J.L.Th. NIEKUS Een vindplaats uit het vroegere mesolithicum in de Hooilandspolder, gemeente Slochteren (Gr.)	27
S. BOTTEMA & H.R. REINDERS Door het land der Skipetaren	32
R. BAKKER Het Gietsenveentje, gemeente Gieten (Dr.): unicum of probleemgeval?	35
J.N. LANTING Het na-onderzoek van het vernielde hunebed D31 ^a bij Exlo (Dr.)	39
J.J. HEKMAN Nieuw archeologisch onderzoek op Syros (Griekenland)	43
JOSE LUIS SANZ BRETÓN & J. SCHELVIS De mijten (acari) uit Peñalosa en Cerro de la Cruz (Spanje) en Halos (Griekenland)	47
M. MAASKANT-KLEIBRINK Een voorlopig verslag van de opgravingen op de 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima, Calabrië	50

B.J. HAAGSMA & P. ATTEMA Het <i>Casa di Angelina</i> , een traditionele boerderij bij de opgraving te Francavilla Marittima (Calabrië, Italië)	55
J. BOUMA & W. PRUMMEL Potten en botten: offergebruiken in Midden-Italië	60
Y. DIJKSTRA De opgravingscampagne 1993 in Hellenistisch Halos	65
O.H. HARSEMA Zes dagen in juni op de es van Noordbarge (Dr.)	69
G.J. DE LANGEN, T. PERGER, W. PRUMMEL, J. SCHELVIS, E. TAAYKE, J. WILLEMSSEN & M. WISPELWEY Een korte verkenning te Bolland bij Lions (Fr.)	74
J. FEYE Uzita, een Romeins stadje (Tunesië)	80
A.T. CLASON & E. KNOL Het ongehoorde rund in de Nederlandse kuststreken	85
D.L. BEKKER Faunafragmenten van twee terpjes nabij Emden (Duitsland)	89
E. TAAYKE De Groningse tongval anno 94	93
Y. SABLEROLLES De glasvondsten van Wijnaldum (Fr.)	97
G.J. DE LANGEN, J. ORBONS, T. PERGER, J. VAN DER VAART & M. WISPELWEY Onderzoek naar de kerk op 't Olthof van Akmarijp (Fr.)	102
P.B. KOOL, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER Bewoningssporen langs de Zeemsloot bij Westeremden, gemeente Loppersum (Gr.)	107
H.T. WATERBOLK In de ban van Banlo	110
P.B. KOOL, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER Een onbekend steenhuis te Heveskes (Gr.)	115

A. JAGER		
Middeleeuwse adelshuizen in Friesland		120
P. BAKS		
De citadel van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1569-1577		125
B. HAVINGA & A. UFKES		
De opgraving aan de Reitemakersrijge te Groningen		130
A.F.L. VAN HOLK		
Vergelijking van de archeologische inventaris van de Groninger tjalk ‘De Zeehond’ met schriftelijke scheepsinventarissen uit het einde van de 19e eeuw		134
P.B. KOOI		
Een brief met gevolgen		139
D.C. BRINKHUIZEN		
Het dieet van de otter (<i>Lutra lutra</i>) in twee voormalige ottergebieden in Friesland		143
S. BOTTEMA		
Het lam gods is een Fries melkschaap		148
P. CLEVERINGA, A. BOSCH, S. BOTTEMA, R. CAPPERS & H.A. GROENENDIJK		
De moeraskalk van Wildervank (Gr.)		151

DE GLASVONDSTEN VAN WIJNALDUM (FR.)

Y. Sablerolles¹

Inleiding

Nu het onderzoek op de terp bij Wijnaldum na de derde opgravingscampagne van 1993 is afgesloten, kan worden begonnen met het bestuderen van het vondstmateriaal.² Aangezien het glas een betrekkelijk kleine vondstgroep vormt, is het mogelijk alvast een voorlopig overzicht te geven van de glasvondsten. Tijdens de opgravingscampagnes in Wijnaldum van 1991, '92 en '93 zijn ongeveer 170 fragmenten van glazen vaatwerk en ruim 150 (fragmenten van) kralen aangetroffen. Dit betrekkelijk hoge aantal is verkregen door systematisch te zeven. Bij het zeven zijn ook de kleinste fragmentjes geborgen. Daardoor is een groot aantal scherven (75%) niet te determineren. Een ander gevolg is dat een vertekend beeld ontstaat, wanneer het glas van Wijnaldum wordt vergeleken met glasvondsten uit nederzettingen, waar met de hand is verzameld. Hier volgen in het kort per periode de voorlopige resultaten van de bestudering van het glas en de mogelijke interpretaties.³

De midden-Romeinse tijd (2e-3e eeuw)

De vondsten uit de Romeinse bewoningsperiode zijn schaars. Het gaat om een rand van een blauwgroene voorraadpot en om twee dikwandige, blauwgroene fragmenten, mogelijk van flessen. Verder zijn er nog drie verbrokkelde, kleurloze, niet nader te determineren fragmenten.

Blauwgroen glas was in de 2e en 3e eeuw veel in gebruik als huishoudwaar, zoals voorraadpotten en flessen. De 'natuurlijke' blauwgroene kleur van het glas wordt veroorzaakt door sporen ijzeroxyden, die als vervuiling in bijna alle soorten zand - het hoofdbestanddeel van glas - voorkomen.

Vanaf het einde van de 1e eeuw wordt glas ook ontkleurd door toevoeging van bruinsteen (mangaan). Kleurloos glas is vooral populair voor de wat luxere tafelwaar, zoals kannen en bekers.

De volksverhuizingstijd (4e-5e eeuw)

Met het afnemen van de bulkgoedproductie vanaf de late 3e eeuw werd glas een minder alledaags produkt. In tegenstelling tot de voorafgaande periode werd nu nog slechts voornamelijk tafelwaar van glas gemaakt, terwijl 'gewoon' huishoudglas bijna niet meer voorkomt. Kenmerkend voor 4e-eeuwse bekers, kommen en schalen is dat deze vaak niet goed zijn afgewerkt. Een voorbeeld hiervan is de zgn. afgesprongen rand: na het afspringen van het voorwerp van de blaaspijp werd de rand niet meer nageslepen of rondgesmolten, zodat men een scherpe rand aan de mond zette. Het is opvallend dat dit type rand, het 'gidsfossiel' van de 4e eeuw, in Wijnaldum ontbreekt.

In de 5e eeuw is het glasservies vrijwel gereduceerd tot - van Romeinse vormen afgeleide - voetbekers, konische bekers en schaaltes. Hebben de konische bekers aanvankelijk nog een standoppervlak, in de loop van de 5e eeuw worden ze steeds spits, zodat ze niet meer rechtop neergezet kunnen worden. In Wijnaldum is een bodemfragment van een laat-Romeinse konische beker gevonden, die met een bodemdiameter van 2 cm nog net rechtop kon staan.

Konische bekers zijn vaak 'optisch geblazen', d.w.z. dat ze eerst in een geribde voorvorm werden geblazen, waardoor een sterke ribbeling ontstaat, en vervolgens verder uitgeblazen, waardoor de ribbeling op de wand nog slechts zwak zichtbaar is. Tenslotte werden de bekers nog een slag ge-

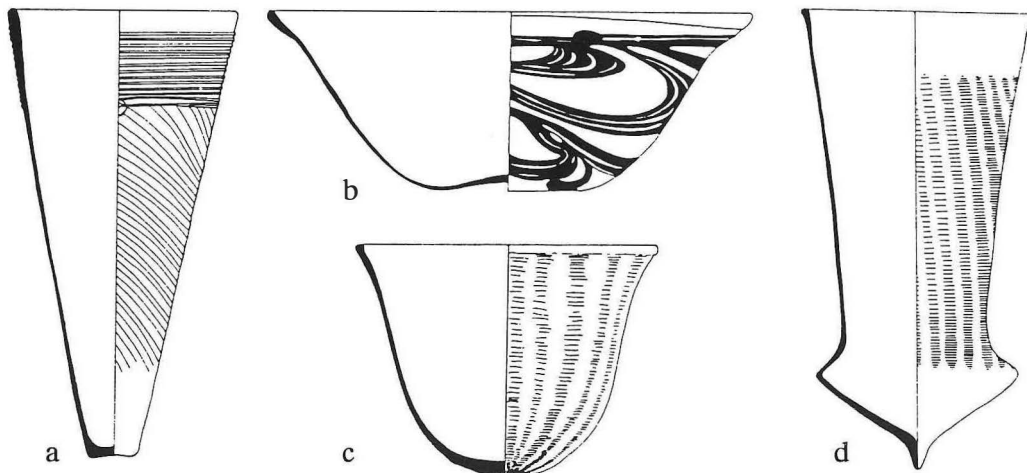

Fig. 1. a: Met spiraaldraad versierde, optisch geblazen konische beker uit het grafveld van Vieuxville (B.); b: schaal met opaakwit vederpatroon uit het grafveld van Eprave (B.); c: optisch geblazen tuimelbeker uit het grafveld van Folx-les-Caves (B.); d: optisch geblazen stortbeker met toegespitste bodem uit het grafveld van Vieuxville (B.). Schaal 1:2 (naar: *Trésors de Wallonie*, 1993).

draaid, waardoor een diagonale ribbeling werd verkregen. Hoogstwaarschijnlijk zijn enkele schuin geribde wandfragmentjes uit Wijnaldum van een optisch geblazen konische beker afkomstig (fig. 1:a).

Een zeer populaire versieringswijze in deze periode is het opleggen of insmelten van draden van dezelfde kleur als het voorwerp of van opaakwit glas. Een voorbeeld hiervan uit Wijnaldum is een rand van een 5e-eeuwse konische beker, die is versierd met een spiraaldraad van dezelfde bruine kleur als de beker (fig. 1:a). Tevens zijn fragmenten gevonden van drie met opaakwit draad versierde schaaltes uit de tweede helft van de 5e eeuw. De witte draden zijn in een vederpatroon (*Federmuster*) geheel in de wand ingesmolten (fig. 1:b). De meeste van dergelijke schaaltes zijn gevonden langs de Midden- en Benedenrijn, op grond waarvan een Rijnlandse productie wordt aangenomen (Koch, 1987). Aangezien uit de volksverhuizingstijd en de daaropvolgende vroege middeleeuwen nauwelijks glasateliers bekend zijn, vormen verspreidingszwaartepunten de voornaamste aanwijzing voor de locatie

van productiecentra.

Gekleurd en ontkleurd glas wordt bijna niet meer gemaakt; bijna al het glas is geel-, blauw- of olijfgroen van kleur, afhankelijk van de verontreinigingen in het zand en de bereikte oventemperaturen. Opvallend zijn daarom twee donkerblauwe wandfragmenten, versierd met een ingesmolten opaakwitte spiraaldraad, waarvan de vorm niet meer kan worden vastgesteld. Parallellen hiervoor, alle gedateerd in de volksverhuizingstijd, zijn tot toe slechts bekend uit nederzettingen in Maastricht, Dankirke op Jutland en Dinas Powys in Wales.

De Merovingische periode (6e-7e eeuw)

In de eerste helft van de 6e eeuw komen nog de 5e-eeuwse vormen voor, maar in de tweede helft maken deze plaats voor een nieuw glasservies, bestaande uit voetloze stort-, tuimel- en kogelbekers.

Evenals in de volksverhuizingstijd is het optisch blazen een geliefde decoratietechniek; een verschil met de 5e-eeuwse koni-

sche bekers is dat de stort-, tuimel- en kogelbekers na het blazen bijna nooit worden gedraaid, waardoor de optische ribben vrijwel altijd recht en niet schuin zijn.

In de 6e en 7e eeuw komt de kleur bruin in de mode, in Wijnaldum te zien bij een bruin bodemfragment van een optisch geblazen tuimelbeker (fig. 1:c) en een bruin, dunwandig, onversierd wandfragment, dat mogelijk van een kogel- of stortbeker is. Twee lichtgroene wandfragmenten met optisch geblazen, verticale ribben zijn resp. van een tuimel- en een stortbeker. Aangezien de bodem van de laatste niet bewaard is, kan niet worden vastgesteld of het gaat om een exemplaar met grote ronde bodem, die vooral in het Duitse gebied is verspreid, of om één met toegespitste bodem, die veelal in het Belgische en Noordfranse gebied wordt aangetroffen (fig. 1:d).

De Karolingische periode (8e-10e eeuw)

De Merovingische tuimelbekers ontwikkelen zich via de 8e-eeuwse diepe tuimelbekers tot de slanke trechterbekers, die tot het einde van de 10e eeuw de standaarddrinkglazen (wijn-glazen?) in de Karolingische tijd waren. De trechterbekers kennen een groot verspreidingsgebied van Zuid-, West- en Noordwest-Duitsland en Nederland tot in Engeland en Scandinavië (Baumgartner & Krüger, 1988). Het is nog onduidelijk waar ze werden gemaakt; in ieder geval in Duitsland, waar glasateliers uit deze periode zijn teruggevonden te Augsburg, Paderborn en Kordel. In Engeland duiden afwijkende typen op eigen productie. Voor Scandinavië en Nederland wordt Rijnlandse import aangenomen. Diepe tuimelbekers en trechterbekers zijn in Nederland o.a. bekend uit Dorestad, Medemblik, Valkenburg (ZH)³, Klein Garnwerd, Pingjum, Ferwerd en Wons.

In Wijnaldum kunnen fragmenten van dertien glazen, waarschijnlijk alle diepe tuimel- en trechterbekers, worden vastgesteld. Hiermee is het glas uit de Karolingische periode tot nu toe het best vertegenwoordigd in Wijnaldum.

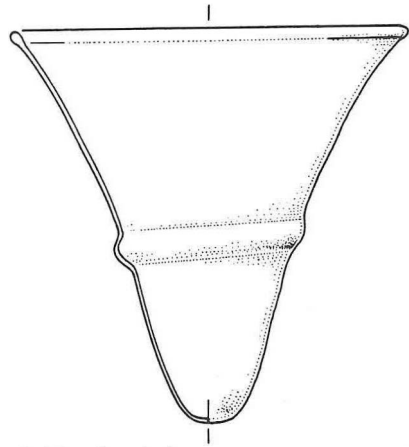

Fig. 2. Trechterbeker met uitgestoken ring onder het midden van de wand uit Ferwerd (Fr.). Schaal 1:2 (naar Knol, 1993: p. 186).

Voor de Karolingische glazen werd de draadversiering weer populair, met name draad van opaakgeel en in mindere mate van opaakwit glas. In Wijnaldum zijn twee randfragmenten, waarschijnlijk van diepe tuimelbekers, versierd met een ingesmolten opaakgele spiraaldraad versierd. Bij één is op de wand bovendien een boogvormige opaakwitte draad aangebracht (fig. 2). Voor dit bijzondere exemplaar ken ik geen parallellen.

Naast het maken van 'natuurlijk gekleurd' groenig glas, onderneemt men nu ook weer pogingen tot het ontkleuren en kleuren van glas, waarbij vooral donkerblauw en groen populair zijn. Een combinatie van ontkleurd en gekleurd glas toont een ontkleurd wandfragment van waarschijnlijk een trechterbeker met een apart geblazen en opgezette donkerblauwe rand. Hiervan zijn meerdere exemplaren bekend, onder meer uit Dorestad en Scandinavië (Baumgartner & Krüger, 1988).

Een voorbeeld van bijna ontkleurd glas uit Wijnaldum is een dunne, rondgesmolten rand met een lichtgelige tint. Randen van deze kwaliteit zijn typisch voor 8e-9e-eeuwse bekers met een uitgestoken ring net onder het midden van de wand (fig. 3). Tot voor kort meende men dat de verspreiding

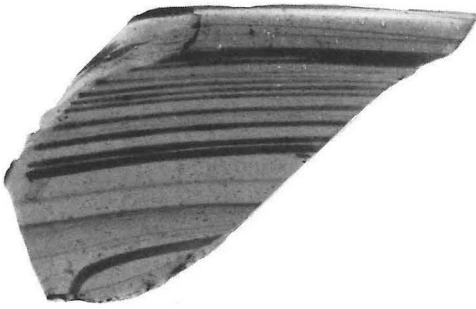

Fig. 3. Randfragment van een diepe tummelbeker met opaaikgele spiraaldraad en opaaikwit boogpatroon uit Wijnaldum.

(en de produktie?) van deze bekere beperkt was tot het Friese gebied, waar ze o.a. zijn gevonden in Klein Garnwerd, Ferwerd en Dorestad (Baumgartner & Krüger, 1988). Recent zijn ze echter ook aangetroffen in de 8e-9e-eeuwse handelsnederzetting te Ribe op Jutland.

Kralenproduktie

Moet voor al het glazen vaatwerk import worden aangenomen, voor de kralen zijn er aanwijzingen voor lokale produktie. Hierop duidt ten eerste de vondst van een wandfragment van een dikwandige aardewerken smeltkroes met een dikke laag opaaikgeel loodglas aan de binnenzijde en ten tweede de vondst van een opaaikgeel mozaïeksteentje. Dergelijke mozaïeksteentjes of *tesserae* zijn in grote hoeveelheden aangetroffen in Scandinavische sites, zoals Ribe op Jutland, waar is aangetoond dat ze werden omgesmolten tot kralen (Jensen, 1991). Men

neemt aan dat ze van Noorditaliaanse ateliers werden betrokken, die op grote schaal *tesserae* produceerden voor de decoratie van kerken met mozaïeken. In een 8e-eeuwse nederzetting bij Åhus in Scania (Zweden) kon in enkele gevallen worden geconstateerd dat er mortel aan de steentjes zat, hetgeen aannemelijk maakt dat er ten behoeve van de kralenproduktie ook mozaïeken in leegstaande Romeinse villa's in West- en Zuid-Europa werden geplunderd (Callmer & Henderson, 1991).

Aangezien onversierde opaaikgele kraaltjes in Wijnaldum bovendien in grote hoeveelheden vertegenwoordigd zijn, is het aannemelijk dat in ieder geval deze op de terp zelf zijn gemaakt. Dat er geen afvalstukjes, halffabrikaten en mislukte exemplaren zijn teruggevonden, wijst erop dat men in Wijnaldum zuinig om moest gaan met het glas en dat de produktie beperkt van omvang was in vergelijking met bijvoorbeeld Ribe en Åhus. Dit blijkt uit de talloze resten daar van ingevoerd ruw glas, mozaïeksteentjes, het vele produktie-afval en de grote range aan kralentypen: van simpele, onversierde 'Wijnaldum'-kraaltjes tot ingenieus versierde reticella-kralen.

Summary

At Wijnaldum some 170 fragments of glass vessels (75% of them undiagnostic) and well over 150 beads have been recovered during the 1991-'93 campaigns. The glass vessels had been imported during the whole period of occupation (2nd-10th c. AD); only in the 4th c. does there appear to be a gap, because typically 4th c. forms with knocked-off rims are lacking. In the Carolingian period the imports reached their height. Except for those of the Roman period they are exclusively drinking vessels, predominantly common and widespread types. The finds of a fragment of a crucible with opaque yellow glass on the inside, of an opaque yellow tessera and of many undecorated opaque yellow beads indicate that bead-making was practised on the terp. The lack of any production waste

was a scarce material and that bead-making took place on a small scale.

Noten

1. Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie, Universiteit van Amsterdam.
2. Met dank aan het BAI en het IPP voor het beschikbaar stellen van het materiaal.
3. Met dank aan S.M.E. van Lith en J.C. Besteman voor correctie van de tekst.
4. S.M.E. van Lith en Y. Sablerolles, in voorbereiding.
5. Mededeling U. Näsman, Århus Universitet, Moesgård.

Literatuur

- Baumgartner, E. & I. Krüger, 1988. *Phoenix aus Sand und Asche. Glas des Mittelalters*. München.
- Callmer, J. & J. Henderson, 1991. Glass-working at Åhus, s. Sweden (eighth century AD). *Laborativ Arkeologi* 5, 1991, pp. 143-154.
- Jensen, S., 1991. *The Vikings of Ribe*. Ribe.
- Knol, E., 1993. *De Noordnederlandse kustlanden in de vroege middeleeuwen*. Diss. Groningen.
- Koch, U., 1987. *Der Runde Berg bei Urach VI: Die Glas- und Edelsteinfunde aus den Plangrabungen 1967-1983*. Teil 1: Text. Heidelberg.
- Trésors de Wallonie. Les verres Mérovingiens*, 1993, Musée Ourthe-Amblève, Comblai-au-Pont, 1 juillet - 31 octobre 1993 [Comblai-au-Pont].